

Л.А. Яковлева

ПРИКРАСИ З МУШЕЛЬ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Йдеться про прикраси з мушель верхнього палеоліту України, можливі шляхи їх надходження та культурні традиції використання в оздобленні одягу та тіла різних груп населення.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, верхній палеоліт, мушлі, прикраси.

Мушлі різних видів і різного походження широко використовували як прикраси у верхньому палеоліті, про що свідчать знахідки їх на поселеннях та в похованнях Європи. Віднайдені на кістяках померлих мушлі у похованнях Італії та Франції дають змогу відтворити певні типи найдавніших прикрас із них — пишно розшиті головні убори, паски, короткі спіднички, а також намисто, кольє, підвіски та браслети. Ще більше, поховання дитини (Ля Мадлен), парне поховання дітей (Грот Дітей), індивідуальні захоронення чоловіків (Мантон, Паглічі, Венері, Арен Кандід) і колективне — двох чоловіків і жінки (Барма Гранде) — свідчать, що прикраси з мушель, іноді доповнені іншими деталями, були елементами декору одягу й тіла різних статевовікових груп. Варіабельність оздоблення наочно демонструє потрійне поховання Барма Гранде, де головні убори, намисто і нашивки на одязі мали індивідуальний характер. Складність і нюанси такого декору ілюструють поховання дітей Грот Дітей і Ля Мадлен, де особлива пишність оздоблення вказує, що вже на ранніх етапах життя вони мали відповідні знаково-декоративні ознаки одягу й тіла як носії культурних традицій групи, до якої належали.

Мушлі як елемент декору одягу й тіла. Використання мушель як елемента декору пояснюється, насамперед, оригінальністю та варіативністю їхніх природних форм і кольору. Завдяки цьому вони мали особливу привабливість, доповнену знаково-символічним змістом, що забезпечувало їх широке використання для оздоблення одягу й тіла. У різних груп населення України селективний добір мушель визначав-

ся культурними традиціями, наявністю певних видів молюсків на мисливських територіях і контактами населення (рис. 1, див. також додаток). Пріоритет надавали молюскам невеликих розмірів. Особливо привабливими були ті, що мали видовжену конусоподібну або округлу чи овальну форму з гладенькою або рельєфною поверхнею. Серед молюсків згаданих форм доволі часто використовували мушлі, зовнішня поверхня яких мала виразне природне орнаментальне оздоблення. Своєрідний природний орнамент і колір надавали їм декоративного характеру, естетичних властивостей, тож мушлі долучали до широкого загалу предметів з рукотворним (графічним і розписним) геометричним оздобленням.

Для виготовлення прикрас із мушель об'ємних видовжених конусоподібних форм з опуклими витками спіралі, які звужуються до гострого краю (*арех*), на їхньому широкому краю, на останньому витку спіралі, ближче до природного отвору, найчастіше прорізали або пропилювали маленький отвір для підвішування. Серед таких із виразною природною орнаментациєю найпоширенішими були мушлі морського походження з узбережжя Чорного моря та міоценових відкладів — насси (*Nassa*), церити (*Cerithium*) і букцинуми (*Buccinum*) (рис. 2; 3). На мушлях об'ємних кулястої або видовженокулястої форми отвір робили теж на останньому витку спіралі, ближче до широкого природного отвору черепашки. Прісноводні мініатюрні яскраві теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) — один з найрепрезентативніших прикладів таких прикрас. Із двостулкових молюсків округлої або овальної форми для виготовлення прикрас, як правило, використовували одну стулку, на звуженому кін-

Рис. 1. Карта пізньопалеолітичних поселень зі знахідками мушель в Україні та суміжних територіях Верхнього Дніпра Росії: 1 — Молодове 5; 2 — Лисичники; 3 — Бармаки; 4 — Городок; 5 — Тимонівка 1; 6 — Юдиново; 7 — Мізин; 8 — Межиріч; 9 — Гінці; 10, 11 — Семенівка 2 і 3; 12 — Дубова Балка 2 і 4; 13 — Кайстрова Балка 3; 14 — Осокорівка 1; 15 — Рогалик III; 16 — Рогалик XII; 17 — Солоне Озеро 9; 18 — Амвросіївка; 19 — Сюрень 1; 20 — Буран-Кая 3. Умовні позначки: а — межі Сарматського моря; б — пам'ятка, номер

ці (*crochet*) якої робили штучний отвір (*Cardium* sp., *Pectunculus*, *Ostrea edulis* Linné) (рис. 5; 6).

Таким чином, за допомогою штучного отвору (іноді двох) різні види мушель перетворювали на намистини, які могли нанизувати на нитку з волокна рослин чи із сухожилля тварини, або на тонкий шкіряний шнур, і вони утворювали разки намиста, які використовували як елемент орнаментального декору — нашивали на одяг, головний убір або одягали на себе в різних варіаціях (намисто, кольє, браслети, підвіски).

Джерела мушель і пріоритети добору. На території України мушлі збирали на берегах річок, озер, лиманів, узбережжях Чорноморського басейну, а також в карангатських давніх відкладах Південного берега Криму в районі Судака та Керченського півострова, нижньосарматських відкладах Волині або середньосарматських Поділля, Волині, Південної України, Нижнього Подніпров'я в районі Нікополя. Особливим розмаїттям і багатством морських молюсків вирізняються давні відклади Півден-

ної України, де колись розміщувалася основна частина Сарматського моря (Руденко 1959). Вибіркове використання мушель різного походження відображає пріоритети уподобань людей, своєрідність культурних традицій, розвиток зв'язків населення суміжних мисливських територій.

На заході України, в Середньому Подністер'ї, середньої та пізньої пори верхнього палеоліту, в Молодовому 5, шар 8 знайдена тільки одна прикраса зі стулки *Cardium* sp. з отвором, натомість у шарі 7 вони представлені поодинокими мушлями трьох видів зовсім різних форм: *Natica millepunctata*, *Calyptraea* sp., *Pleurotoma* sp. (Черниш 1961, с. 72). У шарі 6 добірка обмежувалася мушлями *Pectunculus*, а в шарі 4 — двоштулковими з природним декором *Pectunculus*. Одна така ціла стулка мала отвір, від інших мушель *Pectunculus vibralis* лишилися тільки фрагменти (там само, с. 85, 102). У Лисичниках пріоритет також надавали виключно прикрасам зі ступок мушель з виразним природним декором *Pectunculus pilosus* (Борисковский 1953, с. 131).

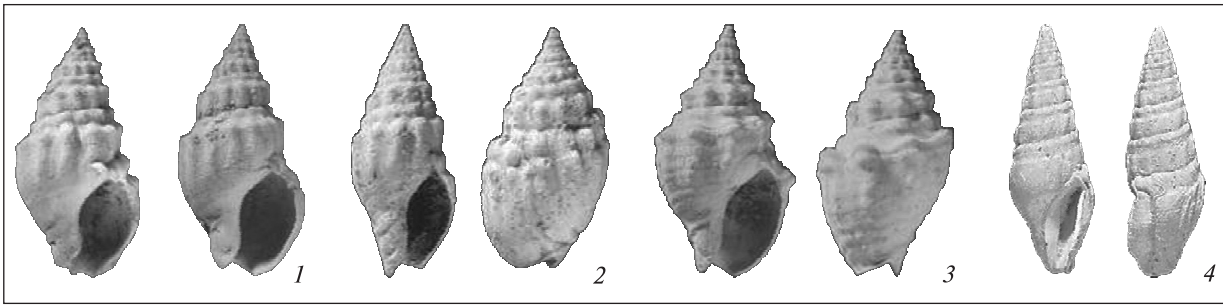

Рис. 2. Насаріди. Викопні морські мушлі сармату (Волинь) і Східного Паратетису: 1 — *Dorsanum corbianum* (= *Duplicata corbiana*) (D'Orbigny, 1844); 2 — *Duplicata duplicata* (Sowerby, 1832); 3 — *Duplicata ermanni* (= *subspinosum*); 4 — *Pleurotoma* sp.

Зовсім інші уподобання з чітко обмеженими видами мушель для прикрас демонструють південні території ранньої та середньої пори верхнього палеоліту України. У Криму, в Сюрени 1 (нижній шар), прикраси робили з викопних мушель *Aporrhais pes-pelecani* Linné, що мали вельми привабливу біконічну форму з об'ємно рельєфними орнаментальними витками й суттєво розширеним останнім витком з характерним шипом і широким природним отвором. Водночас прикрасою була й маленька гладенька яскрава прісноводна мушля *Theodoxus fluviatilis* (Бонч-Осмоловський 1934, с. 153).

У Приазов'ї, в Амвросіївці, одиничні мушлі (*Cerithium* sp.) були знайдені в яру, заповненому остеологічними рештками впольованих бізонів, і на самій мисливській стоянці (*Cardium* sp.), розташованій біля нього (Борисковський 1953, с. 341, 361; Руденко 1959, с. 111). Та навіть ці одиничні екземпляри з Амвросіївки наочно показують обмеженість і чітку селективність у доборі двох видів морських мушель для прикрас підкреслено різних форм із природною орнаменталією: *Cerithium* sp., видовжена конусоподібна мушля з об'ємно рельєфними орнаментальними витками видовженої спіралі та опукла кругляста стулка мушлі *Cardium* sp., зовні природно орнаментована рельєфними рясними смужками, що радіально розходяться від її звуженого краю.

Значнішу варіативність прикрас із прісноводних і морських мушель ілюструють стоянки Надпоріжжя, Сіверського Дінця, Приазов'я та Криму пізньої та фінальної пори верхнього палеоліту. В Солоному Озері 9 використовували морські молюски округлої та конусоподібної форми з природною орнаменталією — кардіум і насса (*Cardium*, *Nassa*), а також прісноводні дрібні теодокси (*Theodoxus fluviatilis*) (Оленковський 2000, с. 76). Така ж тенденція простежується в Буран-Каї 3, де прикраси робили з мушель *Theodoxus* sp., *Theodoxus fluviatilis* L., *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, *Nassa* sp., *Cyclope*

sp., *Lithoglyphus* ex. gr. *Piramidatus* Mollendorf (шар 6—1) і з мушель *Theodoxus* sp., *Cyclope* sp. (шари 6—2) (Yanevich & al. 2009, с. 196—199). Мода прикрашати одяг і тіло морськими та річковими мушлями підкреслено різних форм існувала також у Дубовій Балці, горизонти 2 і 4, де прикраси виробляли з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp., *Nassa reticulata* Linné; у Осокорівці 1, горизонт 5a — з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Didacna* sp.; у Осокорівці 1, горизонти 4, 4a, 3в — із мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Nassa reticulata* Linné, 1765; у Роголику III — з мушель *Theodoxus fluviatilis*, *Ostrea edulis* Linné, 1765. Добірка, обмежена тільки морськими мушлями, зафіксована в Кайстровій Балці 3 — *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, а також у Роголику XII — *Nassa reticulata* Linné (Підоплічка 1949, с. 32; Колосов 1964; Горелик 2001, с. 77, 266). У Буран-Каї 3 (шар 5—2) використовували тільки мушлі *Theodoxus* sp.

Перелічені стоянки наочно демонструють варіативність прикрас із мушель. Водночас простежується очевидний пріоритет використання мушель *Theodoxus fluviatilis* — дрібних місцевих яскравих прісноводних молюсків округлої форми. Теодокси були доступним і достатньо стабільним місцевим компонентом декору одягу й тіла, який варіативно доповнювали морськими мушлями вишуканіших форм, до яких найчастіше належали насси, циклопи, церити і кардіуми. З-поміж морських молюсків значну увагу приділяли мушлям видовжених конусоподібних форм з об'ємними рельєфними витками: *Nassa reticulata* Linné, *Nassa* sp., *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789, *Cyclope* sp. Від округлих приплюснутих двостулкових мушель, як правило, використовували одну стулку: *Cardium*, *Ostrea edulis* Linné.

Вишуканість і варіативність уподобань щодо прикрас із мушель певних видів різного походження найвиразніше проявляється у населення, що поширилося регіонами Верхньої та Се-

редньої Наддніпрянщини і Волині близько 14 500 BP ¹⁴C AMS (Iakovleva 2005; 2006; 2009, р. 743—748; Яковлева 2010, с. 35—37). Прихильність до прикрас із місцевих викопних мушель простежується на волинських стоянках Городок 2 та Бармаки. Мешканці стоянки Бармаки доволі інтенсивно збирали мушлі з міоценових відкладів нижнього та середнього сармату. На розкопаній частині поселення площею 104 м² знайдено більше 200 мушель, серед яких переважали насси: *Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa supirabile* Kolesnikov, 1932. Мушель *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930 знайдено значно менше, а стулки мушель *Venerupis (Polititapes) tricuspis* Eichwald представлені тільки одиничними екземплярами (Пясецький 1997, с. 159). За домінантною кількістю мушель насса, більшість яких мала штучні отвори, помітна інтенсивність їхнього активного використання мешканцями стоянки як стабільного елемента прикрас. Водночас мушлі *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930, більшість яких не мала штучних отворів, ілюструють не тільки їхнє використання як ще одного, підпорядкованого, елемента прикрас, але й наявність певних запасів цих мушель як сировини. Розширення цього розкопу підтвердило систематичну присутність у культурному шарі цілих викопних мушель, зразків з отворами та фрагментів, серед яких домінували *Dorsanum* sp. Gray, 1847, доповнені *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844. Приклад компактного залягання шести мушель з отворами в культурному шарі ілюструє використання їх як прикрас, нанизаних на нитку або тонкий шнур (Нужний, Пясецький 2003, с. 59—60).

Варіативність прикрас із мушель в межах одного поселення. У Верхній і Середній Наддніпрянщині оздоблення з мушель різниться у мешканців Юдиного, Тимонівки 1, Мізина, Гінців, Межиріч, Семенівки 2 і 3. Ще більше, фіксація знахідок у культурному шарі дозволяє виявити певну варіативність оздоблення в межах одного поселення. Так, у Верхній Наддніпрянщині, в Юдиному, в одному житлово-господарському комплексі знайдено тільки декілька мушель: *Nassa reticulata* з отвором, дві *Theodoxus pallasii* з двома отворами та невизначені дрібні молюски (Поликарпович 1968, с. 170). У двох інших великих житлах, розташованих одне біля одного, та на відкритих робочих ділянках біля них знайдено аж 54 мушлі різних видів місцевого й немісцевого походження: *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné), *Theodoxus fluviatilis*, *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* (Абрамова, Григорьева, Кристанцен 1997, с. 133—134). Але пере-

вагу надавали прикрасам із насси *Tritia reticulata*, тобто *Nassa reticulata* Linné, 1758, які домінують в обох житлах і на відкритих ділянках біля них. Цей пріоритетний вид мушлі доповнювали мініатюрними теодоксами *Theodoxus fluviatilis*, а ще три види мушель представлені тільки одиничними екземплярами.

Через давність розкопок у Тимонівці 1 дані визначення прикрас із видів морських мушель *Nassa reticulata* та *Cerithium vulgatum* мають гіпотетичний характер (Городцов 1935, с. 10, 34; Поликарпович 1968, с. 170—171).

Особлива прихильність до прикрас із мушель немісцевого походження та виключно видовжених конусоподібних форм із виразно рельєфним природним орнаментом простежується в Мізині (рис. 9). Морські мушлі обраних форм, які могли сюди потрапляти різними шляхами із міоценових відкладів Південної України та узбережжя Причорномор'я, а також із міоценових відкладів Західної України, свідчать про чітку селективність їхнього добору та особливу важливість використання в декорі одягу і тіла мешканцями цього поселення. Дуже ймовірно, що в Мізині існував певний центр з виготовлення прикрас із мушель. На цьому поселенні знайдено 829 екз. дев'яти видів, що відображають різні етапи їх обробки та використання, а також невикористану сировину: *Nassa reticulata* Linné, 1758; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789; *Cerithium* cf. *rubiginosum* Eichwald, 1865; *Buccinum corbianum* A. d'Orbigny, 1844; *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932; *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov; *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897; *Buccinum* cf. *opinabile* Kolesnikov, 1932; *Cardium* sp. Останній вид знайдений тільки в одному екземплярі в одній із викопних мушель сарматського походження *Buccinum* (Руденко 1959).

Розподіл мушель на поселенні свідчить, що мешканці першого житлового комплексу використовували в різних варіаціях оздоблення всі перелічені види букцинід, насс і церитів. Мешканці інших ділянок поселення у доборі мушель для прикрас орієнтувалися на церити (*Cerithium vulgatum* Bruguière), доповнюючи їх нассами (*Nassa reticulata* Linné) та букцинідами. Варіації видів у межах поселення підтверджують, що «мізинці» полубляли візуально схожі видовжені конусоподібні форми морських мушель із виразною орнаментациєю, які були одним із характерних знаково-декоративних елементів їхнього одягу й тіла, доповнені прикрасами з бивня мамонта.

Аналіз даних розкопок щодо розподілу мушель на поселенні показує не тільки хаотичне

розміщення їх у шарі, але мушлі знайдені й разом, однаково орієнтовані штучними отворами, тож, вірогідно, належали до одного кольє, браслета або фрагмента нашивки головного убору чи одягу (загублені або навмисно полишені). Також простежуються місця концентрації мушель без штучних отворів, із закінченими, тільки розпочатими або поламаними отворами, що свідчить про наявність достатньої кількості сировини, її обробку за потреби поповнення прикрас та інтенсивне використання мушель як готових прикрас. На площі розкопів 1908—1932 рр. знайдено 128 стулок, з яких деякі концентрувалися на достатньо обмеженій площі. Одна концентрація їх зафіксована між рештками двох вогнищ, розташованих просто неба (розкопки 1912—1916 рр.), друга знайдена в невеликому овальному заглибленні на південний схід від решток вогнища (розкопки 1909 р.), а третя, найчисленніша (80 екз.), була локалізована на відкритому майданчику біля решток вогнища (розкоп 1909 р.) (Борисковський 1953, с. 278).

На площі розкопок 1954—1957 та 1959—1961 рр., де зафіксовано два епізоди заселення першого житлово-господарського комплексу, знайдено більше 700 мушель: цілих, із штучними отворами та поламаних (Шовкопляс 1965, с. 105—106). Вони розміщувалися на широкій відкритій площі верхнього шару за значної концентрації на північно-західній робочій ділянці просто неба. Мушлі були знайдені також у ямах нижнього шару та на внутрішній площі великого житла 1, і водночас були складовою лесового замулення цього житла, яке відбулося після того, як люди покинули поселення через частковий зсув ґрунту з вищої північної робочої ділянки. В цілому в цій частині Мізинського поселення наочно виокремлюється місце виготовлення прикрас із мушель на північно-західній робочій ділянці просто неба, влаштованій біля великого житла 1. Саме тут на 10 м² було знайдено *in situ* 74 мушлі різних етапів їхньої обробки (там само, с. 36). Вочевидь виявлення в ямах цілих мушель і зі штучними отворами вказує, що їх полишили з якихось причин випадково чи навмисно. Так, в ямі 2 була тільки одна мушля з отвором, в ямі 3 — дві, в ямі 5 — вісім, в ямі 1 — 28 мушель, серед яких шість з отворами лежали разом на дні, а на дні ями 4 — аж 54 мушлі з отворами.

Мушлі як одна зі складових знаково-комунікативної системи. Наведені дані свідчать, що характерним знаковим компонентом прикрашання одягу й тіла у «мізинців» були вироби

з немісцевих морських мушель схожої форми, доправлених різними шляхами з південних і західних територій (сезонні міграції, полювання, експедиції з пошуку сировини, шлюбні контакти, обмін). Значна відстань між поселеннями Верхньої та Середньої Наддніпрянщини та місцями поширення таких видів морських молюсків, як букциніди, насси, церити, кардіуми (викопні відклади Волині, Поділля, Південної України та узбережжя Причорномор'я), свідчать про розвинені стосунки між спорідненими групами/общинами цих територій. Складність вияву характеру таких зв'язків полягає в тому, що немає однозначної кореляції за дистанцією між поселенням і джерелами мушель. Зокрема, нещодавно на поселенні Гінці, біля південної частини зовнішньої обкладки четвертого житла з кісток мамонта, відкритого у 2011 р., вперше була знайдена чорноморська мушля кардида *Cerastoderma cf. Umbonatum* Wood, 1850 (рис. 8), тоді як в другому житлово-господарському комплексі на відкритому південно-східному робочому майданчику біля великого житла 2, відкритого у 2009 р., окрім місцевих прісноводних уній *Unio* sp. (одиночних стулок і численних фрагментів), знайдена рідкісна підвіска із морської сарматської викопної мушлі міоцену *Dorsanum corbicanum* d'Orbigny, 1844 (рис. 7, 1), конусоподібна форма якої візуально схожа з мушлями насси. Подібний асортимент мушель простежується і на поселенні Межиріч, де, окрім одиночних місцевих уній (*Unio*), тільки в першому житлово-господарському комплексі були знайдені одиночні чорноморські мушлі насси та їхні фрагменти (*Nassa reticulata* Linné, 1758), одна з яких мала штучний отвір і обламаний гострий край (*apex*). Вона знайдена біля великого житла 1 на відкритому південно-східному майданчику — так зв. попеловому «топталищі» (Пидопличко 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131).

Рідкість цих прикрас на двох базових поселеннях Середньої Наддніпрянщини (Гінці приблизно за 400 км, Межиріч — за 340 км на північ від Чорного моря) та відсутність їх у Добраничівці (70 км на північний схід від Межиріча) контрастує з ситуацією на сезонних мисливських стоянках Семенівка (40 км на північний захід від Добраничівки), де знайдено більше сотні мушель (морські, лиманні та прісноводні), серед яких значна кількість належить чорноморським мушлям *Nassa reticulata* Linné, 1758. Інші, малочисленні або одиночні види мушель у Семенівці 3 представлені *Cyclope neritea*, *Dorsanum* sp., *Theodoxus* sp., *Unio*: разом з нассами 130 екз.

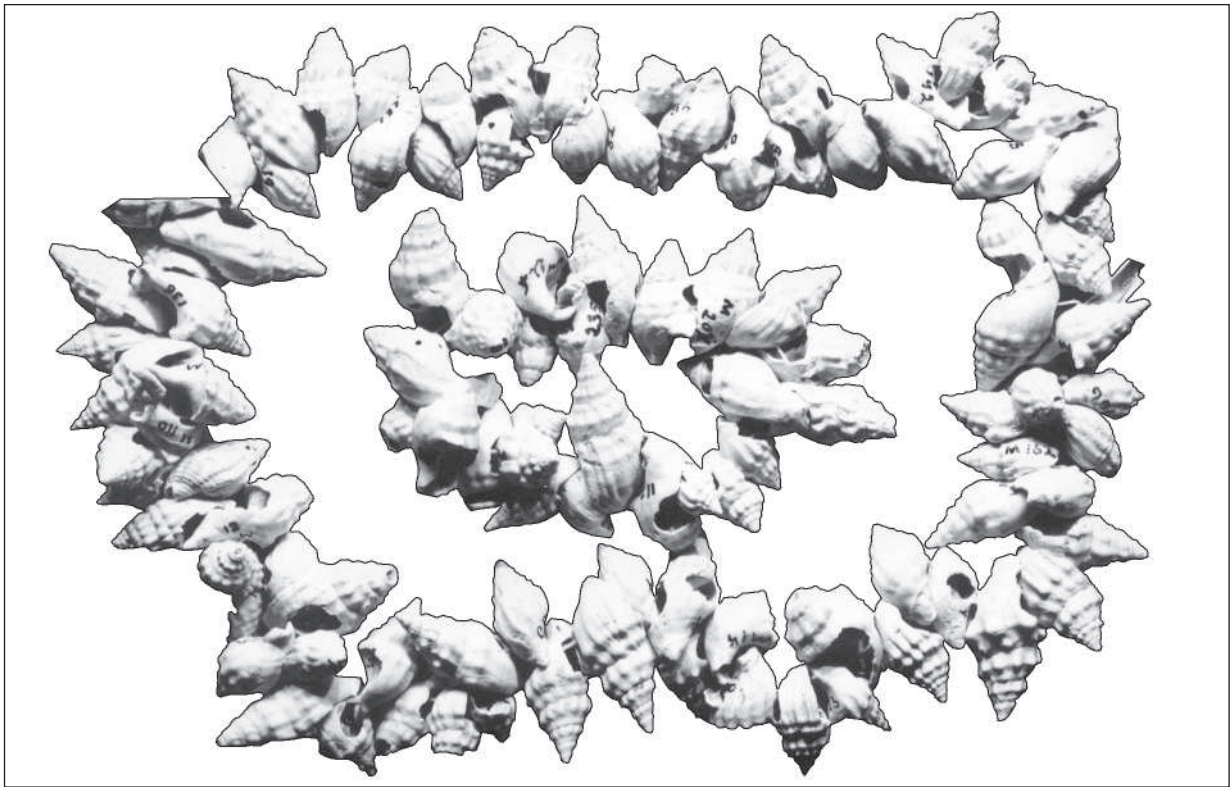

Рис. 9. Морські мушлі з поселення Мізин (розкопки І.Г. Шовкопляса, 1954—1957 рр.), *Nassa*, *Cerithium*, *Buccinum*

(Nuzhnyi 2002, с. 128; Шидловський та ін. 2005), а в Семенівці 2 — *Cyclope neritea*, *Theodoxus* sp.: разом з нассами 17 екз. (Nuzhnyi, Iakovleva 1992, р. 14—15; Нужный, Ступак 2001, с. 64).

Водночас у варіативності мушель Семенівських стоянок та одиничних екземплярів з Гінців і Межиріччя проступає особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм морських сарматських та чорноморських мушель з виразною орнаменталією *Dorsanum corbianum* d'Orbigny, 1844, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844, *Nassa reticulata* Linné, 1758. Стоянки Семенівки свідчать також, що в окремих груп населення суміжних мисливських територій цей традиційний елемент оздоблення доповнювався та ускладнювався іншими формами мушель: чорноморськими *Cyclope neritea* та лиманними *Theodoxus* sp., що надавало додаткових знакових характеристик одягу й тілу.

Наявність місцевих прісноводних великих і поживних двостулкових молюсків уніо (*Unio* sp.) у культурному шарі Гінців, Межиріччя та Семенівки 3, вірогідно, свідчить про їхнє використання в меню теплих сезонів року, що не виключало залучення їхніх стулок до предметного кола символіко-знакової системи. Підтвердженням того є знахідка прикраси з уніо на поселенні Жолівет. Іншим прикладом ви-

користання прикрас із великих товстостінних двостулкових мушель є підвіска зі стулки устриці *Ostrea edulis* Linné, 1758 з просвердленим отвором на її краю з Рогалика III.

Основні базові поселення Середньої Наддніпряни за наявністю на них одиничних морських мушель різного походження та візуально схожих форм (Гінці, Межиріччя) або за їхньої відсутності (Добраничівка) також різко контрастують з базовим поселенням Верхньої Наддніпряни — Мізином (640 км на північ від Чорного моря), де знайдено сотні морських мушель різних видів і різного походження, зокрема й численні чорноморські *Nassa reticulata* Linné, 1758, які всі разом демонструють виняткову прихильність до видовжених конусоподібних форм. Водночас волинська стоянка Бармаки, розташована за 500 км на захід від Мізина, з інтенсивним використанням різних видів морських мушель із місцевих міоценових викопних відкладів нижнього та середнього сармату (близько 500 екз.), також демонструє особливу прихильність до мушель видовжених конусоподібних форм (*Nassa (Duplicata) corbiana* d'Orbigny, 1844 та *Nassa superabile* Колесников, 1932, *Dorsanum* sp. d'Orbigny, 1844).

Загалом цей чіткий селективний добір мушель відповідних форм акцентує визначальні

складові елементи знаково-комунікативної системи оздоблення одягу й тіла населення споріднених мисливських територій Верхньої й Середньої Наддніпрянщини та Волині близько 14 500 BP ^{14}C AMS. Попри всі відзначені варіації мушель простежується особлива прихильність до візуально схожих видовжених конусоподібних форм чорноморських та сарматських морських зразків із виразною орнаментациєю, що були одним із характерних знаково-декоративних елементів одягу й тіла окремих осіб групи, або всієї групи, або різних груп людей в складі населення суміжних територій. Варіативне доповнення видами мушель інших форм наочно ілюструє складність знаково-комунікативної системи. Нюанси такої системи також виражаються в селективному доборі певних видів мушель для

оздоблення одягу й тіла в межах одного поселення на різних його ділянках і підтверджуються нерівномірним селективним розподілом на поселенні всіх інших типів прикрас: намистиннашивок, підвісок, шпильок, браслетів, діadem із бивня, підвісок із каменю та зубів тварин, а також деяких статуток-підвісок (Iakovleva 2006, p. 40—42; 2009, p. 743—748). Певний набір прикрас та їхнє комбінування, вірогідно, були пов'язані з ідентифікацією різних членів групи. Водночас сукупність усіх елементів оздоблення одягу й тіла, знайдених на одному поселенні, несе різнорівневу інформацію щодо складу самої групи, її внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Автор висловлює щире подяку В.А. Присяжнюку за консультації.

Додаток. Реєстр пам'яток верхнього палеоліту України та суміжних територій Верхнього Дніпра Росії, на яких знайдені мушлі

1. Молодове 5. Розкопки О.П. Черниша 1951—1964 рр. (Черниш 1961, с. 44, с. 72, 102).

Шар 8. *Cardium*, 1 екз. з отвором.

Шар 7. *Natica millepunctata*, *Calyptraea* sp., *Pleurotoma* sp. — по 1 екз. з отвором.

Шар 6. *Pectunculus*.

Шар 4. *Pectunculus* — 1 екз. з отвором; *Pectunculus vibralis* — фрагменти.

2. Лисичники. Розкопки Ю. Полянського 1927—1928 рр. (Борисковский 1953, с. 131).

Pectunculus pilosus (мушлі з отвором).

N.B. Визначені як рештки намиста.

3. Бармаки. Розкопки В.К. Пясецького та Д.Ю. Нужного (Пясецкий 1997, с. 159; Нужный, Пясецкий 2003, с. 59—60). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa (Duplicata) corbiana d'Orbigny, 1844; *Nassa superabile* Kolesnikov, 1932; *Gibbula sulcatopodolica* Kolesnikov, 1930; *Venerupis (Polititapes) tricuspis* Eichwald, 1865; *Dorsanum* sp. Gray, 1847; *Trochidae* sp. d'Orbigny, 1844.

Усього 500 екз.

4. Городок 2. Розкопки 1922 р. Л. Савіцького (Борисковский 1953, с. 145—147).

Мушлі з отворами.

5. Тимонівка 1. Розкопки В.О. Городцова 1923—1933 рр. (Городцов 1935, с. 10, 34; Поликарпович 1968, с. 170—171). Гіпотетичне визначення К.М. Полікарповича.

Nassa reticulata Linné, 1758; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789.

N.B. В.О. Городцов зафіксував у культурному шарі прикраси з морських мушель з отвором, вид невизначений, кількість невідома.

6. Юдиново. Розкопки К.М. Полікарповича 1934 і 1947 рр. (Поликарпович 1968, с. 170). Визначення В.І. Громова.

Nassa reticulata Linné — 1 екз. з отвором; *Theodoxus pallasi* — 2 екз. з двома отворами; мініатюрні мушлі з отворами невизначеного виду (кількість не вказана).

Розкопки З.О. Абрамової та Г.В. Григор'євої 1980—1997 рр. (Абрамова, Григорьева, Кристанцен 1997, с. 133—134). Визначення І.І. Старобогатова.

Tritia reticulata (= *Nassa reticulata* Linné) — 10 екз.: 8 з отвором і 2 цілі без отвору (житло 1) + 11 екз. з отвором, 1 ціла без отвору, фрагменти (житло 2) + 14 екз. з отвором, фрагменти («зольник» — ділянка, насичена кістковим попелом) + 7 екз., фрагменти (площа між житлом 1 і «зольником»); *Theodoxus fluviatilis* — 1 екз. (житло 1) + 1 екз., фрагменти (площа між житлом 1 і «зольником»); *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum* і *Cerastoderma isthmium* — одиничні.

N.B. У житлі 1 знайдено вісім мушель с отвором і три цілі; в житлі 2 — 11 мушель з отвором, дві пошкоджені з отвором, одну без отвору, а також фрагменти. На відміну від домінуючих *Tritia reticulata* (= *Nassa reticulata* Linné) та наступної кількісно меншої групи *Theodoxus fluviatilis*, мушлі *Cyclope neritea*, *Pisidium amnicum*, *Cerastoderma isthmium* одиничні.

Разом 51 екз. (дев'ять мушель без отвору, 42 з отвором і фрагменти). Загалом зафіксовано більше ніж 54 екз.

7. Мізин. Розкопки Ф.К. Вовка, С.І. Руденка 1908 р., Ф.К. Вовка, П.П. Єфименка та В.В. Сахарова 1909 р., Л.Є. Чикаленка та ін. 1912 р., М.Я. Рудинського та ін. 1930 і 1932 рр. Загалом розкопки тривали з перервами від 1908 до 1932 рр. (Руденко 1959; Шовкопляс 1965, с. 11—14). Визначення В.В. Богачова та А.С. Руденко. *Nassa reticulata* Linné — декілька екз. з отворами і без них (В.В. Богачов);

Cerithium vulgatum Bruguière, 1789 — численніші мушлі з отвором, є без отвору (В.В. Богачов); *Buccinum* (доповнення А.С. Руденко).

Загальна кількість 128 екз.

N.B. За даними А.С. Руденко, в колекції Інституту зоології АН УРСР лишилося тільки 59 екз.

Розкопки І.Г. Шовкопляса 1954—1957 рр., 1959—1961 рр. (Руденко 1959; Шовкопляс 1965, с. 106—108). Визначення А.С. Руденко.

Nassa reticulata Linné, 1758 — 37 екз.; *Cerithium vulgatum* Bruguière, 1789 — 20 екз.; *Cerithium cf. rubiginosum* Eichwald, 1865, Dub. — 1 екз.; *Cardium* sp. — 1 екз. (знайдена в одній із *Buccinum*); *Buccinum corbicanum* d'Orbigny, 1844 — 91 екз.; *Buccinum duplicatum* Sowerby, 1832, var. *gradaria* Kolesnikov, 1932 — 39 екз.; *Buccinum superabile* Kolesnikov, 1932, var. *luxuriosa* Kolesnikov — 1 екз.; *Buccinum subspinosum* Sinzov, 1897 — 1 екз.; *Buccinum cf. opinabile* Kolesnikov, 1932 — 29 екз.

Разом 220 екз.

N.B. Загалом за цей період розкопок знайдено до 700 екз.; за всі роки розкопок Мізина зафіксовано 829 екз.

8. Межиріч. Розкопки І.Г. Підоплічка 1966—1974 рр. (Підоплічко 1969, с. 130; 1976, с. 60, 144, 131).

Nassa reticulata Linné — 1 екз. з отвором (південно-східна ділянка біля житла 1) + 1 екз. без отвору + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс); *Unio* sp. — ціла стулка + фрагменти (перший житлово-господарський комплекс).

9. Гінці. Розкопки В.М. Щербаківського 1914—1916 рр. і розкопки по демонтажу житла 1 В.Я. Сергіна 1977 р. (Підоплічка 1936, с. 114; Сергін 1977, рис. 19).

Unio sp. — три уламки; *Unio* sp. — стулка без отвору.

Розкопки Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана 1993—2011 рр. Визначення В.А. Присяжнюка.

Cerastoderma cf. umbonatum Wood, 1850 — 1 фрагментована стулка (біля південної части-

ни зовнішньої обклашки житла 4, відкритого у 2011 р.)

Dorsanum corbicanum d'Orbigny, 1844 — 1 екз. з отвором (південно-східна робоча ділянка нещодавно відкритого другого житлово-господарського комплексу, нижній культурний шар); *Unio* sp. — стулка без отвору (розчавлена, *in situ*) + 21 фрагмент (робоча ділянка біля південно-західного вогнища другого житлово-господарського комплексу, нижній культурний шар); вісім фрагментів мушлі унію, ще 20 фрагментів ступок (південна простора потужна попелова зона, насичена перепаленими кістками, кістковим вугіллям, розщепленим кременем, шматочками та плямами червоного гематиту, другого житлово-господарського комплексу, верхній культурний шар); *Succinea* sp. — 1 екз. без отвору.

10. Семенівка 2. Розкопки Д.Ю. Нужного та Л.А. Яковлевої 1992 р.; Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака та ін. 1993—1996 рр. (Nuzhnyi, Iakovleva 1992, р. 14—15; Нужный, Ступак 2001, с. 64). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa reticulata Linné — 12 екз. (8 екз. з отвором); *Cyclope neritea* — 2 екз. з отвором; *Dorsanum* sp. — 1 екз. без отвору; *Theodoxus* sp. — 2 екз. (1 екз. з отвором).

Усього 17 екз.

11. Семенівка 3. Розкопки Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака і П.С. Шидловського 1997—1999 рр. (Nuzhnyi 2002, р. 128). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa reticulata Linné — 40 екз. (32 екз. з отвором, 1 екз. без отвору, 7 екз. пошкоджені); *Cyclope neritea* — 9 екз. (5 екз. з отвором, 4 екз. пошкоджені); *Theodoxus* sp. — 10 екз. (9 екз. з отвором, 1 екз. пошкоджений); *Unio* sp. — фрагменти.

Усього 59 екз.

Розкопки П.С. Шидловського та ін. до 2005 р. (Шидловський та ін. 2005, с. 384). Визначення В.А. Присяжнюка.

Nassa reticulata Linné; *Cyclope neritea*; *Theodoxus* sp.

Усього за всі роки розкопок 130 екз.

12. Дубова Балка, горизонти 2 і 4. Розкопки Т.Т. Теслі 1932 р. (Колосов 1964, с. 47). Визначення Л.А. Лепікаша.

Nassa reticulata Linné — 2 екз. з отвором + мушлі (точна кількість не визначена); *Didacna* sp. — 2 екз. з отвором + мушлі (точна кількість не визначена); *Theodoxus fluviatilis* — численні. *N.B.* Ю.Г. Колосов зазначав, що частина двох перших видів морських мушель (12 екз.) збереглися в експозиції та фондах Дніпропетровського історичного музею.

13. Кайстрова Балка 3. Розкопки А.В. Добровольського 1931—1932 рр. (Підоплічка 1949, с. 32; Руденко 1959, с. 110).

Cerithium vulgatum Bruguière, 1789 — 1 екз.

14. Осокорівка 1. Розкопки І.Ф. Левицького 1931 і 1946 рр. (Колосов 1964, с. 43—44).

Горизонт 5а. *Didacna* sp. і *Theodoxus fluviatilis* (кількість не вказана).

Горизонт 4, 4а. *Nassa reticulata* Linné — 1 екз. з отвором; *Theodoxus fluviatilis* — кількість не вказана, є з отвором.

Горизонт 3в. *Nassa reticulata* Linné — 1 екз. з отвором; *Theodoxus fluviatilis* — кількість не вказана, є з отвором.

15. Рогалик III. Розкопки Н.І. Тарасенка та Д.Я. Телегіна (Горелик 2001, с. 77, 266).

Theodoxus — 5 екз. з отвором (3 екз. знайдені в першому скупченні біля решток вогнища, 2 екз. — в другому скупченні); *Ostrea edulis* Linné — 1 екз. з отвором (знайдений у першому скупченні біля решток вогнища).

16. Рогалик XII. Розкопки О.Ф. Горелика (Горелик 2001, с. 266).

Nassa reticulata Linné — 1 екз. з отвором.

17. Солоне Озеро 9, нижній шар. Розкопки М.П. Оленковського 1990—1991 рр. (Оленковський 2000, с. 76).

Cardium — 1 екз. з отвором + фрагменти; *Nassa* — фрагменти (загалом десятків уламків

морських мушель); *Theodoxus fluviatilis* — 5 екз. з отвором + фрагменти.

18. Амвросіївка. Розкопки П.Й. Борисковського (Борисковский 1953, с. 341, 361; Руденко 1959, с. 111). Визначення А.С. Руденко.

Cerithium sp. — 1 екз. (стоянка); *Cardium* sp. — 1 екз. (північно-східна частина кістковища).

19. Сторень 1, нижній шар. Розкопки Г.А. Бонч-Осмоловського (Бонч-Осмоловский 1934, с. 153).

Aporrhais pes-pelecani Linné — 6 екз. з отворами; *Theodoxus fluviatilis* — 1 екз.

Усього 6 екз.

20. Буран-Кая 3. Розкопки О.О. Яневича (Yanovich & all. 2009, р. 196—197). Визначення В.А. Присяжнюка.

Шар 6-1. *Nassa* sp. — 5 екз. з отвором; *Cyclope* sp. — 6 екз. (5 екз. з отвором і фрагмент); *Theodoxus* sp. — 35 екз. (25 екз. з отвором, 3 екз. без отвору та сім фрагментів); *Theodoxus fluviatilis* L. — одиничні; *Theodoxus* cf. *danasteri* Lindholm, 1908 — одиничні; *Lithoglyphus* ex. gr. *Pyramidatus* Mollendorf, 1873 — фрагмент.

Шар 6-2. *Theodoxus* sp. — 5 екз. (4 екз. з отвором); *Cyclope* sp. — 1 екз. з отвором.

Шар 5-2. *Theodoxus* sp. — 7 екз. (5 екз. з отвором). Усього 60 екз.

P. S. При складанні додатку були уточнені латинські написання видів мушель за каталогами: Колесников 1932, с. 65—134; 1935; Harzhauser, Kowalke 2004, р. 1—63; Rögl Von 1998, р. 279—310.

Абрамова З.А., Григорьева Г.В., Кристанцен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — 2. — СПб., 1997.

Бонч-Осмоловский Г.А. Итоги изучения Крымского палеолита // Труды II Междунар. конф. АИЧПЕ. — М.; Л., 1934. — V. — С. 114—183.

Борисковский П.И. Палеолит Украины. — М., 1953 (МИА. — 40).

Горелик А.Ф. Памятники Рогаликско-Передельского района. — К.; Луганськ, 2001.

Городцов В.А. Тимоновская палеолитическая стоянка. Результаты раскопок в 1933 г. — М.; Л., 1935 (Труды Института антропологии, этнографии и археологии АН СССР. — 3).

Колесников В.П. Букциниды Сармата // Труды геологического института. — Ленинград, 1932. — 2. — С. 65—134.

Колесников В.П. Сарматские моллюски. — Л., 1935 (Палеонтология СССР. — № 10/2.).

Колосов Ю.Г. Приложение // Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья. — М., 1964. — С. 43—47 (САИ. — Вып. А1—5).

Нужный Д.Ю., Пясецький В.К. Кам'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — К., 2003. — 2. — С. 58—74.

Нужный Д.Ю., Ступак Д.В. Поселенческие структуры весенне-летнего периода и сезонная адаптация эпиграветских охотников на мамонта северной Украины // Каменный век европейских равнин. — Сергиев Посад, 2001. — С. 51—75.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епіграфету України. Придніпров'я. — Херсон, 2000.

Підоплічка І.Г. Фауна Гонцовської палеолітичної стоянки // Природа. — 1936. — № 2. — С. 113—116.

Підоплічка І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. 1. — Вип. 1. — С. 7—36.

Підоплічко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. — К., 1969.

- Пидопличко И.Г.* Межиричские жилища из костей мамонта. — К., 1976.
- Поликарпович К.М.* Палеолит Верхнего Поднепровья. — Минск, 1968.
- Пясецкий В.К.* Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки) // РА. — 1997. — № 1. — С. 151—161.
- Руденко А.С.* Морские моллюски из Мезинской стоянки // КСИА АН УССР. — 1959. — 8. — С. 110—113.
- Сергин В.Я.* Раскопки Гонцовского палеолитического поселения в 1977 году // Архив Института археологии АН СССР. Полевой отчет Р-1, 6782.
- Черниш О.П.* Палеолітична стоянка Молодове V. — К., 1961.
- Шовкопляс И.Г.* Мезинская стоянка. — К., 1965.
- Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильев П.М., Біденко Д.І.* Дослідження палеолітичної стоянки Семенівна III в 2004—2005 рр. // АДУ 2004—2005 рр. — К., 2005. — С. 381—385.
- Яковлева Л.* Пізній палеоліт // Історія декоративного мистецтва України. — К., 2010. — Т. 1. — С. 25—48.
- Harzhauser M., Kowalke Th.* Survey of the Nassariid Gastropods in the Neogene Paratethys (Mollusca: Caenogastropoda: Buccinoidea) // Archives Molluskenkunde. — 2004. — 133 (1/2). — P. 1—63.
- Iakovleva L.* Les parures en coquillages au Paléolithique supérieur récent dans les territoires de peuplement du bassin du Dniepr. Archemetriai Muhely. Elektronikus folyóirat. — 2005/4. — P. 26—37.
- Iakovleva L.* Le système symbolique des parures dans les peuplements du Paléolithique supérieur récent du bassin du Dniepr // IV Simposio de Prehistoria Cueva de Nerja. La Cuenca Mediterranea durante el Paleolitico Superior 38 000—10000 anos. U.I.S.P.P. Commission 8. Fundación Cueva de Nerja. — 2006. — P. 32—44.
- Iakovleva L.* L'art mézinien en Europe orientale dans son contexte chronologique, culturel et spirituel // L'Anthropologie. — 2009. — 113. — P. 691—751.
- Nuzhnyi D. Yu.* Assemblages of three Epigravettian sites in the middle Dnieper basin: a case of variability of residential patterns of mammoth hunters during the warm season // Особенности развития Верхнего палеолита Восточной Европы. — СПб., 2002. — С. 123—137.
- Nuzhnyi D. Yu., Iakovleva L.A. en collaboration avec Svistun V.I., Veklich M.F. et Prysajnyuk V.A.* Le rapport des fouilles du site du Paléolithique supérieur de région de Kiev de Semenivka 2 en (Ukraine) // Archives de La Fondation «Archéologies d'Eurasie». — Paris, 1992. — P. 1—21.
- Rögl Von F.* Palaeogeographic Considerations for Mediterranean and Paratethys Seaways (Oligocene to Miocene) // Annales du Musée d'Histoire Naturelle de Vienne, 1998. — 99 A. — P. 279—310.
- Yanevich A., Pean S., Crepin L., Laznickova-Galetova M., Prat S., Prysajnyuk V.* Upper palaeolithic settlements in Buran-Kaya 3 (Crimea, Ukraine): New interdisciplinary researches of the layers 5—2, 6—1 & 6—2 // Археологический альманах. — Донецк, 2009. — 20. — С. 187—202.

Надійшла 07.04.2011

Л.А. Яковлева

УКРАШЕНИЯ ИЗ РАКУШЕК ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА УКРАИНЫ

С ранних этапов верхнего палеолита оригинальность и вариативность форм, природной орнаментации и цвета ракушек была замечена, оценена и широко использована для украшения одежды и тела разными группами населения. На территории Украины присутствие определенных видов ракушек на ряде поселений и стоянок свидетельствует о различных источниках их сбора: по берегам рек, озер, лиманов, побережьям Черноморского бассейна и доступным отложениям миоцена Волыни, Подолии, Южной Украины. Строгий селективный отбор определенных видов ракушек различного происхождения (в ряде случаев с отдаленных природных местонахождений), наиболее вероятно, отражает своеобразие культурных традиций и развитие связей населения сопредельных территорий. Неравномерное и выборочное распределение в культурном слое поселений и стоянок определенных видов украшений из ракушек, подкрепляемое таким же распределением других типов украшений (из бивня, камня, янтаря и зубов животных) и сопоставимое с индивидуальным набором украшений одежды и тела людей по данным европейских погребений, отражает функционирование знаково-символической системы, несущей информацию о членах группы, ее составе, а также внутренних и внешних связях и контактах с группами сопредельных охотничьих территорий.

L.A. Iakovleva

SHELL ADORNMENTS OF THE UPPER PALAEOLITHIC PERIOD IN UKRAINE

Since the early stages of the Upper Palaeolithic the uniqueness and variability of shell forms, their natural ornamentation and colour were noticed, valued and widely used for decoration of clothes and body by various groups of population. On the territory of Ukraine, finds of certain types of shells at a series of settlements and sites evidence the various sources of their collection: on banks of rivers, lakes and estuaries, on the coast of the Black Sea basin, and at available deposits of Miocene in Volyn and Podillya regions

and the Southern Ukraine. Severe selective sampling of certain shell types of various origins (in some cases from the far natural localities), most probably reflects the originality of cultural traditions and development of population's relations of the neighbouring territories. Irregular and selective distribution of certain adornment types made of shells in cultural layer at settlements and sites confirmed by the same distribution of other adornment types (made of tusk, stone, amber, and animal teeth), and compared with individual set of decorations on clothes and human bodies based on the data from the European burials, reflects the functioning of the system of signs and symbols, which was bearing the information on the group members, their structure, as well as on the inner and external relations and contacts with groups on the neighbouring hunting territories.

Е.В. Овчинников

РОЗПИСНА КЕРАМІКА КАНІВСЬКОЇ ГРУПИ КУКУТЕНЬ-ТРИПІЛЛЯ

Аналіз розписної кераміки канівської групи Кукутень-Трипілля демонструє її самотність на тлі сусідніх локальних явищ.

К л ю ч о в і с л о в а: Кукутень-Трипілля, канівська група, кераміка, морфологія, технологія, орнаментальна схема, фаза розвитку.

Серед решток матеріальної культури саме кераміка найкращим чином відображає локально-хронологічні відмінності, тож вважається найліпшим маркером відносної хронології пам'яток, що дає можливість прослідкувати їхню генетичну належність. Для «Західного Трипілля» («західнотрипільська культура», ЗТК¹) таким індикатором є розписна кераміка.

¹ До виділення «західнотрипільської культури» впритул підвели порівняно нещодавні дослідження окремих локальних варіантів (див., напр.: Рижов 1999; 2007; Ткачук 2002; Овчинников 2007; 2009). Гостра необхідність у оформленні єдиної структури культурно-історичної спільноти Кукутень-Трипілля спричинена, зокрема, співіснуванням на етапах В II і С I «східнотрипільської культури» (СТК, за О.В. Цвек), обґрунтованість виділення якої не викликає сумнівів у більшості вчених, і низки «західнотрипільських» локальних груп, об'єднаних поки що лише просторовим поняттям «ареал». На наш погляд, послідовна робота над структурою «Західного Трипілля» в межах випрацьованої понятійної колонки «пам'ятка — тип пам'ятки — локально-хронологічний варіант — археологічна культура (АК)», яка потребує розробки всіх аспектів матеріальної культури (а не лише вивчення морфолого-стилістичних особливостей посуду), дозволить з'ясувати глибинну сутність процесів становлення та існування «західнотрипільського» суспільства. Подальша доля понять «ЗТК» і «СТК» — або поділ на окремі АК (за Т.Г. Мовшею), або укрупнення за рахунок розширення просторових і часових меж («прекутено-трипільська» і «кукутено-трипільська» культури, за Н.Б. Бурдо) — завдання на майбутнє.

© Е.В. ОВЧИННИКОВ, 2012

Канівська локальна група «Західного Трипілля» — це доволі великий масив пам'яток (нині відомо близько 90 пунктів), який займає частину лісостепової смуги Правобережжя Середньої Наддніпряниці вздовж течії Росі, Вільшанки і частково басейн Тясмина та охоплює площу приблизно 80 км уздовж Дніпра і 60 км углиб Буго-Дніпровського межиріччя. Південно-західна межа проходить по вододілу Південного Бугу і Дніпра.

Ми розглядаємо канівську групу як цілісне явище з визначеними територіальними і хронологічними параметрами, як окремий локально-хронологічний варіант археологічної культури (в цьому випадку — ЗТК) в його загальноприйнятому розумінні (Генинг і др., 1990, с. 123—126). Історіографія, що стосується пам'яток канівської групи, невелика, однак думки вчених істотно розходяться в її оцінці, як то: час існування, хронологія, статус серед інших локальних проявів Трипілля (Пассек 1949, с. 131; 1949а, с. 212; Мовша 1972; 1988, с. 86, 106—107; 1993, с. 42; Круц, Рижов 1985; Видейко 1987; Рижов 1993; 1999а, с. 60; 2000; Овчинников 2004; 2007; 2009; 2010; 2010а). Вирішення цих проблем стало можливим завдяки аналізу матеріалів і хронологічним шкалам, розробленим для сусідніх регіонів — Київського Подніпров'я (Круц 1977) і Буго-Дніпровського межиріччя (Круц, Ри-

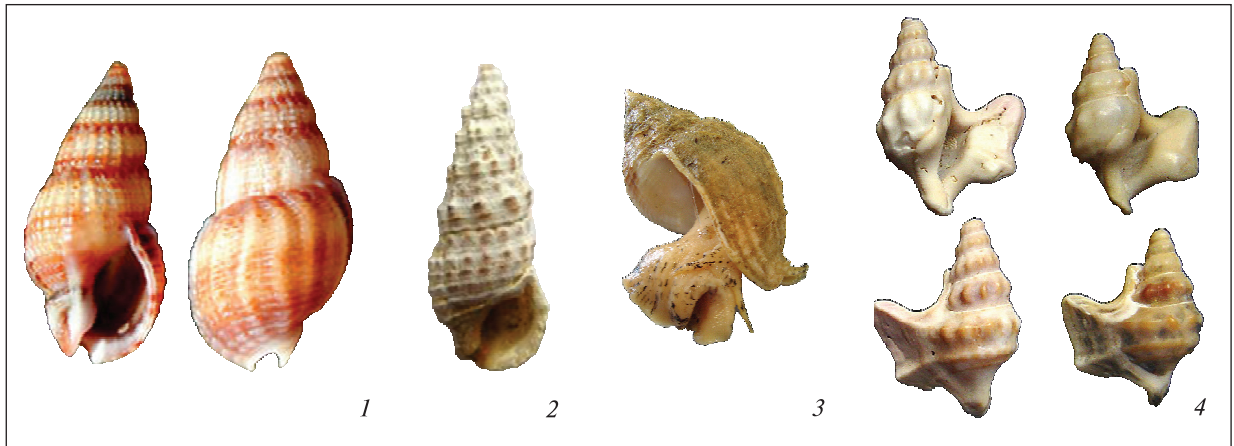

Рис. 3. Морські мушлі. Гастроподи: 1 — *Nassa reticulata* (Linné, 1758); 2 — *Cerithium vulgatum* (Bruguière, 1789); 3 — *Buccinum* (Linné, 1758); 4 — *Aporrhais pes-pelecani* (Linné, 1758)

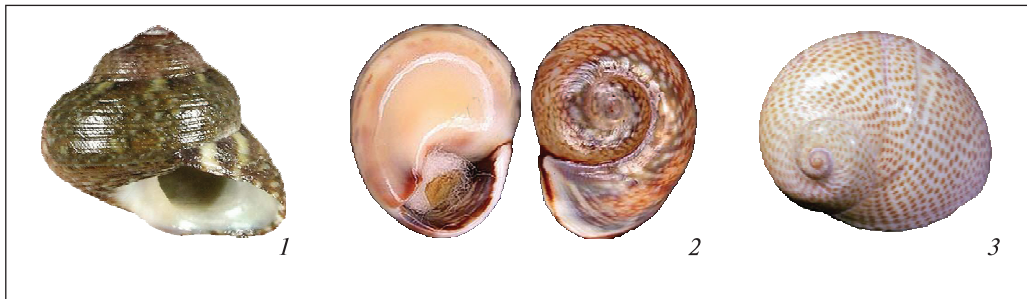

Рис. 4. Морські мушлі. Гастроподи: 1 — *Gibbula* (Risso, 1826); 2 — *Cyclope neritea*; 3 — *Natica millepunctata* (Lamarck, 1822)

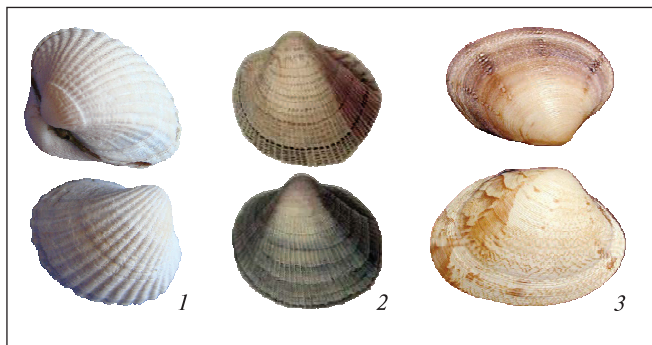

Рис. 5. Морські мушлі. Двостулкові: 1 — *Cardium*; 2 — *Pectunculus (glycymeris)*; 3 — *Venerupis*

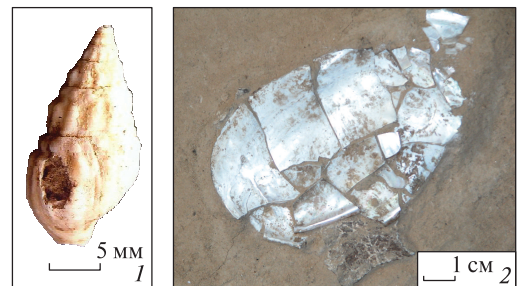

Рис. 6. Мушлі з поселення Гінці (розкопки Л.А. Яковлевої та Ф. Джінджана, 1993—2010 рр.): 1 — викопний морський вид, *Dorsanum corbrianum* (D'Orbigny, 1844); 2 — прісноводний вид, *Unio* sp.

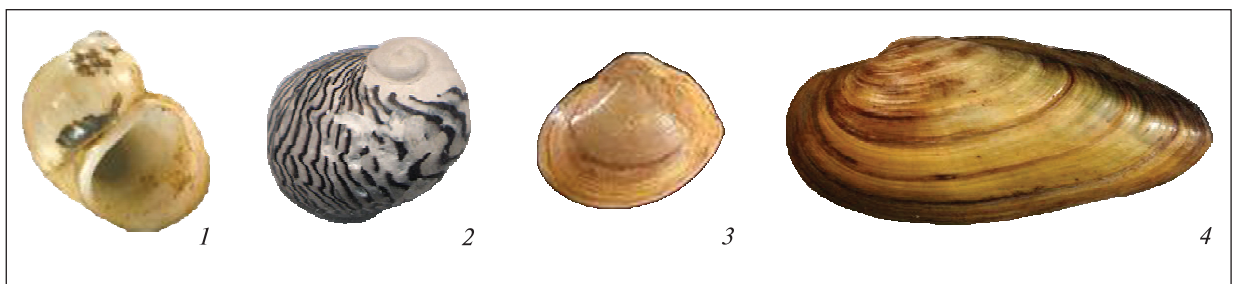

Рис. 7. Мушлі прісноводні: 1 — *Lithoglyphus*; 2 — *Theodoxus fluviatilis*; 3 — *Pisidium amnicum*; 4 — *Unio* sp.

Рис. 9. Життя з кісток і бивнів мамонта на верхньопалеолітичному поселенні Гінці (розкопки Л. Яковлевої та Ф. Джінджана, 2011 р.)